

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
Филологически факултет
Катедра по български език

ДЕТЕЛИНА ГЕОРГИЕВА ОВЧАРОВА

**ДВУЕЗИЧНИТЕ РАЗГОВОРНИЦИ ПРЕЗ ХІХ
ВЕК (СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕН И
ЛИНГВИСТИЧЕН ДИСКУРС)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен
„доктор”

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.1. Филология
Докторска програма: Български език
(История на новобългарския книжовен език)

Научен ръководител: проф. д.ф.н. Диана Иванова

Пловдив
2020

Дисертационният труд „Двуетичните разговорници през XIX век (социолингвистичен и лингвистичен дискурс)” е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедрата по български език към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на 04.12.2020 г.

Дисертационният труд се състои от увод, четири глави, заключение, списък на използваните източници, библиография и приложение. Той е с общ обем от 246 страници. Посочената библиография съдържа 190 заглавия на български и чужди автори. За целите на дисертационния труд са привлечени за изследване 22 източника.

Защитата на дисертационния труд ще се проведе на 05.04.2021 г. от 14 ч. в Заседателната зала на ПУ „Паисий Хилендарски”.

Материалите по защитата са на разположение в университетската библиотека, Ректорат, ул. „Цар Асен” 24.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

УВОД.....	6
1. Актуалност на изследването	6
2. Обект и предмет на изследването	6
3. Цели на изследването	7
4. Методи и принципи на изследването.....	7
5. Източници на изследването.....	8
ПЪРВА ГЛАВА. Разговорниците в контекста на културноисторическата и книжовноезиковата ситуация през Възраждането	8
1.1. Културноисторическа ситуация	8
1.2. Просветното дело през Възраждането	8
1.3. Разговорниците като част от хрестоматийно-дидактичната книжнина (от 30-те до края на 70-те години на XIX век)	9
1.4. Разговорниците като дидактична литература през XIX век	9
1.5. Оформление и заглавия на разговорниците през Възраждането	10
1.6. Общо представяне на разговорниците през Възраждането	10
1.6.1. Структурни особености на двуезичните разговорници.....	10
А) Структурно-композиционни особености на разговорниците от втората четвърт на XIX век.....	11
Б) Структурно-композиционни особености на разговорниците от третата четвърт на XIX век.....	11
1.6.2. Методика на чуждоезиковото обучение през Възраждането, отразено в двуезичните разговорници	11
1.6.3. Възгледите на възрожденските книжовници, отразени в предисловията на разговорниците	12
1.6.4. Тематични области.....	12
ВТОРА ГЛАВА. Разговорниците и техните автори в социолингвистичен курс.....	12
2.1. Опит за социолингвистична характеристика на възрожденското общество.....	12
2.2. Кратки биографични данни за авторите на двуезичните разговорници в контекста на социолингвистичната ситуация (от 30-те – до края на 70-те години на XIX век).....	13
2.3. Възрожденският българин и другите.....	13
2.4. Рецепция и разпространение на разговорниците	14
2.5. Езиковата картина на света, представена в двуезичните разговорници от XIX век.....	14
2.6. Речев етикет и етикетни формули, отразени в двуезичните разговорници през втората и третата четвърт на XIX век.....	15

ТРЕТА ГЛАВА. Лингвистични особености, отразени в двуезичните разговорници от периода на Възраждането	15
3.1. Книжовноезикова ситуация през втората половина на XIX в.	15
3.2. Графични особености	15
3.3. Правописни особености	16
3.4. Фонетични особености	16
3.4.1. Вокализъм.....	16
3.4.2. Консонантизъм.....	17
3.5. Морфологични особености	17
3.5.1. Съществително име.....	17
3.5.1.1. Някои особености при категорията род на съществителните имена.....	17
3.5.1.2. Образуване на форми за множествено число	18
1) Образуване на форми за множествено число при съществителни от мъжки род.....	18
2) Образуване на форми за множествено число при съществителни от женски род	19
3) Образуване на форми за множествено число на съществителни от среден род	19
3.5.1.3. Членуване на имената	20
3.5.2. Местоимения	20
3.5.3. Глагол	21
3.5.3.1. Глаголни времена	21
3.5.3.2. Наклонение и залог	21
3.5.4. Предлози.....	22
3.6. Синтактични особености.....	22
3.7. Лексикални черти	23
3.7.1. Домашна лексика	23
3.7.2. Заемки от чужди езици	23
3.7.2.1. Руското влияние върху обогатяването на българската лексикална система.....	23
3.7.2.2. Влиянието на турския език върху лексикалната система на българския език.....	24
3.7.2.3. Заемки от други езици.....	24
3.8. Пунктуационни особености	25
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. Проблеми на превода	26
4.1. Преводът като двуезична комуникация	26
4.2. Преводът през Възраждането	26

4.3. Преводни трансформации, използвани в руско-българските разговорници на С. Филаретов и А. Гранитски.....	26
4.3.1. Буквален, дословен превод.....	27
4.3.2. Свободен превод по смисъл.....	27
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	28
ИЗТОЧНИЦИ И СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ	29
БИБЛИОГРАФИЯ НА ИЗПОЛЗВАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА	30
НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	31
СПИСЪК НА НАУЧНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД НА ДЕТЕЛИНА ГЕОРГИЕВА ОВЧАРОВА	32

УВОД

Стремежът към изучаване и усвояване на чужди езици е отличителна черта в културната история на човечеството. Човек винаги е жадувал да опознае света, да се докосне до различни култури, а това може да стане чрез изучаването на езика и културата на отделни страни и народи. Българинът не прави изключение. В исторически план той е проявявал интерес към изучаването и използването на различни чужди езици. Владееенето и ползването на друг език освен родния е означавало разширяване на общата култура, опознаване на света, осигурявало е на личността по-високо положение в социалната йерархия. Кое кара българите да се стремят към изучаването на чужди езици? По време на османското владичество много българи са били принудени да напуснат пределите на родината. Много от нашите сънародници са намирали подслон в близките до българските земи страни – Дунавските княжества Влашко и Молдова, Сърбия, Гърция, Русия и съответно е трябвало да се интегрират и да научат езика на дадената страна.

Друга причина за интереса към изучаването на чужди езици е възникването на светските училища през Възраждането. Знанията, получавани в килийните училища, се оказват недостатъчни, за да отговорят на потребностите на новото стопанско и обществено развитие, за които са необходими светски знания. Стремежът към светско образование е продиктуван от практическите потребности на зародилата се и утвърждаваща се българска буржоазия. Търговците, занаятчиите, предприемачите е трябвало да знаят да четат, да пишат, да смятат, да имат познания по аритметика, география, стокосзнание; да знаят чужди езици и т.н., за да могат не само да произвеждат, но и да пласират в близки и далечни страни своите стоки. Усвояването на светски знания се налага и от духовните потребности на българското възрожденско общество.

1. Актуалност на изследването

Настоящото изследване е опит да се проследят възрожденските възгледи за езика, които откриваме в разговорниците, отпечатани в периода от 30-те – до началото на 80-те години на XIX век.

Актуалността на темата се определя от необходимостта да се запълни съществуващата празнина на неизследвана в българското езикознание тема, свързана с двуезичните разговорници през XIX в. От друга страна, значението на изследването се определя от важността на разговорниците като източник на ценна социолингвистична информация.

Научната новост на изследването произлиза от факта, че досега не е правено цялостно типологично описание на разговорниците и на техните структурно-композиционни особености, както и на социолингвистичната и лингвистичната характеристика на двуезичните разговорници. Съществуват изследвания и анализи на отделни издания и се намират по-кратки или по-обемни фрагментарни текстове в различни статии и студии, но липсва пълно и обобщаващо изследване по тази проблематика.

2. Обект и предмет на изследването

Основен **обект** на настоящата работа са двуезичните разговорници от втората и третата четвърт на XIX век. Този период е важен за историята на българския книжовен език по няколко причини. На първо място, в книжовноисторически план това е времето, в което езиковото съзнание на българския книжовник се насочва към създаването на

първите граматика, възникването на първите книжовноезикови школи и създаването на конкретни правописни модели.

На второ място, това е период, който се отличава с широк обществен интерес към езиковите въпроси. На страниците на почти всички печатни издания излизат публикации, които представят общата картина на една целенасочена, осъзната национальноезикова програма и политика (Иванова 1998: 5 – 6).

На трето място – развитието на българската филологическа мисъл през Възраждането е в тясна връзка с идеите на Европейското просвещение и Романтизма. Пътищата на формиране на книжовния език и науката за него минава през лъкатушенето между живата народна стихия на разговорната реч, която задава своите императиви чрез самото си битие, и от чуждоезичните теории и образци, които дават методологията на описанието, класифицирането и научното обяснение (Иванова 2008: 77).

Така десетилетията от 30-те – до началото на 80-те години на XIX век представляват научен интерес като обект на изследване, доколкото този период се проявява като един от най-важните в историята на книжовния ни език по отношение на езиковия въпрос.

Предмет на изследването е лингвистичната и социолингвистичната страна на двуезичните разговорници, издадени в разглеждания период. В процеса на проучването на тази проблематика намират отговор редица въпроси, свързани с разволя на лингвистичната мисъл през Възраждането. Подбраният лингвистичен материал позволява да се систематизират езиковите явления и да се направи лингвистичен анализ в контекста на книжовноезиковите процеси.

3. Цели на изследването

Основна цел на настоящото изследване е да се даде обобщена картина на издадените през Възраждането разговорници, да се проучи състоянието на тази книжнина и да се направи анализ от структурно-съдържателен, социолингвистичен и лингвистичен аспект. Ще изходим от темите и съдържанието на разговорниците, чиято цел е да подпомогнат адаптирането на чужденците към българската социокултурна среда и на българите към чуждата. В изследването се анализира лингвистичната страна на двуезичните разговорници в съответния социокултурен дискурс.

При осъществяването на начертаната цел си поставяме следните задачи:

1. Да се опише структурата на двуезичните разговорници и тяхната тематична насоченост.
2. Да се направи лингвистичен анализ на двуезичните разговорници в контекста на книжовноезиковите процеси.
3. Да се определи мястото на българските възрожденски разговорници за по-нататъшното развитие на жанра в България, както и тяхното значение за утвърждаване на езиковите и правописните норми на българския книжовен език.
4. Да се даде оценка на адекватността на превода на българския език спрямо оригинала или езика посредник.
5. Да се представят разговорниците в актуалния за времето социолингвистичен дискурс.

4. Методи и принципи на изследването

Така набелязаната цел и произлезлите от нея задачи, които настоящата работа си поставя в хода на проучването, предопределят **дескриптивно-аналитичния метод** като основен метод на изследване. Той позволява описаните езикови факти и процеси

да се анализират и теоретизират, като се обръща специално внимание на интерференцията между общественно-политическите явления, философско-идейните тенденции на епохата и развитието на българските филологически възгледи и теории. **Историко-типологичният метод** служи за съпоставянето на отделните езикови явления в общия контекст на културно-историческите процеси.

По тази причина основният принцип, който се следва в настоящото проучване, е **хронологичният**. Периодите, в които са разпределени разговорниците при техния анализ, са съобразени с периодизацията на книжовноезиковата ни история. Подобен подход предоставя възможност за анализиране и класифициране на филологическите възгледи, отразени в разговорниците в хронологичен ред, и да се установят отделните специфики и характеристики на процесите и явленията от историята на българската лингвистична мисъл през Възраждането.

5. Източници на изследването

В работата са разгледани и анализирани разговорници от 30-те до края на 70-те години на XIX век. Към тази група за изчерпателност на изследването са включени и книги, които не са типични разговорници (те са във вид на диалози), но в заглавието им присъства думата *разговори*. Тяхното привличане като доказателствен материал спомага за доизясняване на някои особености в структурно-композиционния анализ. Разговорници, които не са двуезични, също бяха включени в изследването с оглед на пълнотата на типологическото описание.

За целите на дисертационния труд са привлечени за изследване три вида източници: 1. Разговорници, които са самостоятелни издания; 2. Разговорници, които са част от граматика; 3. Книги, в чието заглавие присъства думата *разговори*.

ПЪРВА ГЛАВА. Разговорниците в контекста на културноисторическата и книжовноезиковата ситуация през Възраждането

1.1. Културноисторическа ситуация

Въпреки че Възраждането е относително кратък период от историческото развитие на българското общество, той се характеризира с динамични промени във всички области на обществения живот. Най-важната проява през този период е възникването на светското училище. Килийните училища отстъпват пред светските, където се преподава по модерния тогава взаимноучителен метод и се дават полезни знания за живота. Трите основни национални движения – борба за новобългарска просвета, за самостоятелна църква и за национално освобождение, се сливат в едно. В резултат на това възниква мощно национално движение и процесът на духовно обособяване на българската нация завършва. В резултат на всички тези събития българският народ отбелязва значителни културни постижения. Без да има държавна подкрепа и въпреки противодействието на Високата порта и Цариградската патриаршия, през Възраждането българите съумяват да изградят една напълно демократична по своя характер култура, като заимстват от буржоазна Европа всичко, което има стойност за духовното развитие на България (по Стоянов <http://> 1999).

1.2. Просветното дело през Възраждането

Просветното дело има изключително значение през Възраждането като средство за създаване и укрепване на българската нация, която „все по-настойчиво предявява претенции за самостоятелност и политическа независимост” (Косев 2001: 50). С постиженията си в просветното дело българите успяват да се приобщят към европейската цивилизация през периода на Българското възраждане. В началото на XIX в. започва откриването на гръцки училища в етническите граници на българския народ.

С течение на времето обаче гръцките училища и гръцката просвета се превръщат в заплаха от погърчване на българското население и българската общественост обмисля начин за противодействие. В резултат на това в някои български градове се появяват т. нар. елино-български училища. Решителен поврат в българското просветно дело настъпва през втората четвърт на XIX в., когато укрепналата материално българска търговско-промишлена буржоазия започва да се отказва от гръцката просвета и насочва усилията си към изграждане на нови български училища.

Въпреки всички препятствия и трудности българското просветно дело през Възраждането има невероятни постижения. Бурният размах на образованието приобщава българите към културните върхове на европейската цивилизация, спомага за формирането на новобългарския език, дава тласък за развитието на книжовността.

1.3. Разговорниците като част от христоматийно-дидактичната книжнина (от 30-те до края на 70-те години на XIX век)

Започналите промени в стопанското развитие на Османската империя в края на XVIII и началото на XIX век се отразяват на българското общество. Българската интелигенция се опитва да разчупи рамките на елементарното теологично образование и да се добере до просвета на роден език, съобразена с постиженията на световната култура (Генчев 2010: 116), като се заема с нелеката задача да осъществи прехода от килийното към светското образование. Този преход се налага преди всичко поради стопанските и професионалните потребности на буржоазията, която има нужда да придобие знания по география, естествознание, стокосзнание и по тази причина интересът към светски знания се увеличава. Чрез дидактичната литература най-рано се популяризират знания от различни области. За начало на „школската литература”, както предпочита да я нарича Б. Пенев (Пенев 1976: 23), се приема 1824 г., когато П. Берон издава своя *Буквар с различни поучения* в Брашов. Учебникарската литература започва с буквари, читанки, краснописания, граматика – пособия за овладяване на родния език. Тя бързо се обогатява с учебници по аритметика, алгебра, история, география, физика, химия, зоология, ръководства за изучаване на чужди езици.

1.4. Разговорниците като дидактична литература през XIX век

С появата на светското образование се засилва потребността от нови учебни пособия и помагала. В българската дидактична книжнина голям дял се пада на разговорниците. Някои от книжовниците включват разговорниците като отделна част към граматиката (братя Цанкови, Я. Вагнер) (по Иванова 2013: 450 – 459), но има и самостоятелни издания, които са продиктувани от нуждата да се подпомогне засилващата се търговия и други връзки между българите и другите народи. Пример за разговорници, които не са част от граматика, са книгите на Хр. Павлови (1835), К. Фотинов (1845), Теодосий Синаитски (1841), Т. Кралевски (1850), П. Радов (1851), С. Филаретов (1854), Т. Дивичиан (1858), А. Гранитски (1859), Ив. Найденов (1859), Д. Манчев (1862), Ив. Мънзов (1864), А. Гранитски (1878).

Разговорниците са изключително добре структурирани, за да подпомогнат комуникацията между българите и чужденците. Прави впечатление, че в много от разговорите авторите внасят тематични диалози, а не използват само отделни фрази. Анализирайки темите от пособията, със сигурност можем да кажем, че целта на съставителите не е само да дадат най-използваните в ежедневния бит изрази, а са си поставили и друга цел, а именно помагалата да бъдат използвани и с образователни цели.

1.5. Оформление и заглавия на разговорниците през Възраждането

Във външния си вид и вътрешно оформление разговорниците, издадени през епохата на Възраждането, се водят предимно от начина на изработване на печатните книги от този период, макар че в тях липсват илюстрации. Общо за разгледаните разговорници можем да кажем, че имат много добре оформени заглавни страници, което показва, че авторите и печатарите са проявявали огромно старание при подреждането на книжното тяло. Отличителен белег на заглавната страница е *рамката*. Рамки на заглавните си страници имат пет от разгледаните разговорници. И ако някои от рамките са направени само от обикновени по-дебели и по-тънки линии (К. Фотинов, 1845 г.; А. Гранитски, 1859 г.), други впечатляват с богатата си орнаментика и изящество (П. Радов, 1851 г.; Т. Дивичиан, 1858 г.; Ив. Найденов, 1859 г.).

Друга отличителна черта на заглавната страница е *гравюрата*, която е част от украсата на пособието. Основното предназначение на тези гравюрни щампи (образи) е не само да украсят титулната страница, а и да загатват какво е съдържанието на книгата. Наблюденията върху изображенията, отпечатвани на заглавната и/или на последната страница на разговорниците, показват, че те не са самоцелни, а са подчинени на предназначението на разговорника и неговото съдържание. Анализът на заглавните страници на възрожденските разговорници ни дават ценни исторически и дидактически сведения. Заглавията на тези пособия са тясно свързани с тяхната функция, с целите и задачите, които са си поставили авторите.

1.6. Общо представяне на разговорниците през Възраждането

Общото описание на разговорниците е направено в хронологичен ред за периода 1835 – 1878 г. по методиката на Г. Левченко, който класифицира разговорниците от гледна точка на тяхното предназначение на **пътнически (културнопознавателни), учебни, военни, специализирани** и др.

Според тематиката Г. А. Левченко обособява две групи: общи и специални разговорници, като сред общите се открояват учебните разговорници (предназначени за изучаване на чужди езици) и пътническите (предназначени за общуване в чужда среда). Специалните разговорници не са предназначени за широка аудитория, а за лица, свързани с определена професия и биват два типа: военни (обслужват военната сфера на комуникация и отразяват съответните военни дейности) и специализирани (предназначени са за специалисти от различни професии). При изследването на пътническите (културнопознавателните) разговорници, които са с по-общ характер и се използват предимно за битово общуване, Г. Левченко изхожда от позицията, че те все пак са разновидност на речниците, и във връзка с това определя четири критерия, по които могат да бъдат изведени именно речниковите им характеристики: **1). според количеството на езиците** (двуетични и многоезични); **2). според разположението на езиците** (от активен и пасивен тип); **3). според организацията на корпуса** (азбучни и тематични); **4). според обекта на описание** (лингвистични и енциклопедични). По отношение на общата структура разговорниците се делят на **двусъставни** (изходен и преводен език) и на **трисъставни** (с включена транскрипция освен двата езика). (Левченко 2007: 11 – 15).

1.6.1. Структурни особености на двуетичните разговорници

Както вече беше споменато по-горе, анализираните разговорници са издадени в периода от средата на 30-те до края на 70-те години на XIX век. За целта на нашето изследване те ще бъдат разгледани в две групи според признака темпоралност:

- Разговорници от втората четвърт на XIX век;
- Разговорници от третата четвърт на XIX век.

А) Структурно-композиционни особености на разговорниците от втората четвърт на XIX век

Изхождайки от класификацията на Г. А. Левченко, можем да определим издадените през този период разговорници като *тематични* (според организацията на корпуса им) и като *лингвистични* (по отношение на обекта на описанието си). В тази класификация влизат разговорниците на Хр. Павлович (1835), Теодосий Синаитски (1841), К. Фотинов (1845) и Т. Кралевски (1850). Разговорникът на Т. Кралевски, както и помагалото на Хр. Павлович, са от пасивен тип (чужд език → роден език). Съставителите са използвали като изходен чуждия език, като са подбрали най-типичните фрази на гръцки език (Т. Кралевски и на френски език) и са се опитали да дадат техните български съответствия. Другите две помагала – на Теодосий Синаитски (1841) и на К. Фотинов (1845), са от активен тип (роден език → чужд език), съдържат изходен (на български език) и преводен (на чужд език) текст. Разгледаните помагала от втората четвърт на XIX век според броя на използваните езици можем да разделим на две групи: **двуетични** (Хр. Павлович (1835) и К. Фотинов (1845)) и **триезични** (Т. Синаитски (1841) и Т. Кралевски (1850)).

Б) Структурно-композиционни особености на разговорниците от третата четвърт на XIX век

През третата четвърт на XIX век в българското общество се извършват сериозни промени, които оказват влияние и върху издаваните през този период разговорници. Ако през втората четвърт на XIX в. се издават предимно разговорници с чужд език гръцки, през третата четвърт се забелязва по-голямо разнообразие при двуетичните разговорници, в които чуждите езици са френски, румънски, руски, турски. Всички издадени през този период пособия са *тематични* от гледна точка на организацията на корпуса и *лингвистични* по отношение на обекта на описанието. Според разположението на езиците разговорниците, издадени от 1851 г. до края на 70-те години на XIX век, се делят на две групи: от активен тип и от пасивен тип. Двуетични разговорници от пасивен тип (чужд език → роден език) са пособията на П. Радов (1851), С. Филаретов (1854), Ив. Найденов (1858), А. Гранитски (1859 и 1878) и Д. Манчев (1862), а от активен тип (роден език → чужд език) на Ив. Мънзов (1864) и Кр. Мирски (1877).

Повече от половината разговорници са с общ характер и са предназначени да се използват предимно като ръководства за справяне с битови ситуации в ежедневието. Изхождайки от тематичните области, обособени в двуетичните разговорници, можем да ги определим като пътнически или културнопознавателни, тъй като ползвателят получава информация за културата на народа, чийто език изучава. Според класификацията на Г. Левченко помагалата на Ив. Найденов (1858), А. Гранитски (1859) и Ив. Мънзов (1864) можем да определим като учебни разговорници, а ръководството на С. Филаретов (1854) е типичен военен разговорник, предназначен да подпомага комуникацията на войниците с местните жители.

1.6.2. Методика на чуждоезиковото обучение през Възраждането, отразено в двуетичните разговорници

Концепциите на българските книжовници за усвояване на чужд език и възрожденската визия за чуждоезиковото обучение се открива по страниците на двуетичните разговорници. Овладеяването на чуждия език изисква търсене на различни начини за усъвършенстване на методиката на преподаване, затова авторите на граматика, речници, разговорници си позволяват да излагат вижданията си по този

въпрос и да предлагат технологии за изучаване на чужд език в предговорите или в обособени раздели на своите книги.

Усвояването на чужд език е дълъг и труден процес. Изучаващите чужд език имат важната задача да усвоят ключови умения и компетентности, които ще им помогнат при комуникацията в реална среда. Съставителите на разговорници са убедени, че за да се осъществи общуване на чужд език, е необходимо владението на определен запас от лексика и правила за нейното използване в реална ситуация. За да се стимулират комуникативните умения, много от съставителите на двуезични разговорници използват в своите помагала диалогичността като основен методически похват. Стратегиите за водене на диалог осигуряват възможност на изучаващия чужд език свободно да общува в реална обстановка на познати теми. Чуждият език се усвоява чрез езикова практика, разчита се на говоренето. Предвижда се чрез комуникативните знания всеки ползвател да успее да изгради своя поведенческа стратегия за общуване в конкретна ситуация.

1.6.3. Възгледите на възрожденските книжовници, отразени в предисловията на разговорниците

Предговорът осъществява активния диалог между създателя на пособието и неговия възприемател. Основната му цел е не само да предговаря предстоящия текст на разговорника, а и да набелязва важни според автора проблеми. Със своето специфично положение да бъде и да не бъде част от произведението, предговорът предоставя възможност на автора, издателя или преводача да изложи пред читателя онези въпроси, които живо го интересуват (Мицкова 2015: 6). От разгледаните двуезични разговорници само три съдържат предговор, който представлява конкретно обръщение на авторите към ползвателите на пособието. Съзнавайки ролята, която имат те в образователния процес, съставителите се обръщат към читателите, за да изразят своите виждания и наблюдения, свързани с изучаването на чужд език. Тук откриваме какви въпроси и проблеми вълнуват съставителите, както и мотивите, които са ги тласнали към създаването на разговорниците.

1.6.4. Тематични области

Диалозите в помагалата са групирани в отделни раздели според тематичната им насоченост и са подредени в логическа последователност. Съставителите започват с изрази и цели изречения, чиято цел е осъществяване на контакт – поздрав и запознаване на събеседниците. След това последователно въвеждат и останалите теми, като: хранене, сън, свободно време, природни явления, пътуване, боледуване и т. н. Във всяко пособие тематичните раздели следват определена последователност, която при почти всички автори е сходна. Макар че съставителите използват описателни заглавия в своите наръчници, разговорите могат да се обединят в следните тематични области: *поздрави, запознаване; развлечение, свободно време; пътуване; време, сезони, природни явления; за езиците; облекло, сън, ставане от сън; разговор с шивача, с продавача, с перачката; при лекаря; храна и напитки; религия и обреди; училище; молба, благодарност, съжаление.*

ВТОРА ГЛАВА. Разговорниците и техните автори в социолингвистичен дискурс

2.1. Опит за социолингвистична характеристика на възрожденското общество

За да се направи социолингвистична характеристика на дадено общество, е важно да се знае, че от изключително значение са не само езиковите, но и

извънезиковите фактори, които оказват влияние върху възрожденското общество. Затова, за да бъде пълна социолингвистичната характеристика, трябва да се обърне внимание на количествените и качествените параметри на българското възрожденско общество.

Основната част от населението по българските земи през Възраждането в социално отношение се състои главно от селяни, примесени с незначителен брой търговски посредници, отделни занаятчийски групи и прослойка от духовенството. Всички промени, които се извършват в българските земи през първата половина на XIX век, са причина за възникването на нова социална структура на възрожденското общество. Новото явление е формиращата се буржоазна прослойка. Българската буржоазия е инициатор за разпространението на просвещенските идеи, тя ръководи движението за нова национална култура и просвета, тя финансира духовни и политически начинания, а обществената група, която има най-активно и приносно отношение към формиращите книжовноезикови процеси, е интелигенцията, сред които са и разглежданите тука автори.

2.2. Кратки биографични данни за авторите на двуезичните разговорници в контекста на социолингвистичната ситуация (от 30-те – до края на 70-те години на XIX век)

Периодът, през който са издадени анализираните двуезични разговорници, е време на духовно възраждане на българите. Голяма част будни възрожденци посвещават живота и дейността си на просветата на българския народ, като насочват усилията си към превеждане, съставяне, издаване и разпространение на книги, учебници, учебни помагала, разговорници. Съставителите на двуезични разговорници принадлежат към образованите будни българи, които със своята дейност влияят върху изграждането и формирането на новобългарския книжовен език. Всички автори на пособия, с изключение на Христати Павлович, който за кратък период е бил монах, са светски лица, представители на българската интелигенция, която се създава през епохата на Възраждането. Почти всички са се занимавали с преподавателска дейност, някои за по-къс (Ив. Найденов, Ив. Мънзов), а други за по-дълъг период от време (К. Фотинов, Хр. Павлович, А. Гранитски). Сред тях има завършили Куручешменската гръцка гимназия (А. Гранитски, Ив. Найденов), Първа одеска гимназия (С. Филаретов), Медицинско-хирургическата академия в Галата сарай (А. Гранитски). От съставителите на разговорници двама откриват свои училища – К. Фотинов в Смирна, Хр. Павлович в Свищов. Някои от авторите издават собствени вестници (Ив. Мънзов) или списания (К. Фотинов), други отварят книжарници и печатници (Д. Манчев), а има и такива, които са редактори и сътрудници на едни от най-известните по онова време периодични издания (А. Гранитски, Ив. Найденов).

Въпреки че през XIX в. България е предимно селска страна, почти всички автори на двуезични разговорници работят в градски центрове. Местоработата им, осъществявана предимно в градове, които са културни и книжовни центрове, дава основание да твърдим, че ролята на градските говори е водеща както в техните разговорници, така и при формирането на новобългарския книжовен език (Русинов 1999, Вачкова 1985).

2.3. Възрожденският българин и другите

Историята на Българското възраждане е история на големите промени, които водят до коренна трансформация в обществените нагласи, в икономиката, в духовната култура, в образованието и науката. В стремежа си за самостоятелно развитие, възрожденските ни дейци търсят високи критерии за приближаване до по-просветените

народи. Най-перспективният избор за възрожденския български елит е да приеме образците на европейската култура за път в бъдещото си развитие, като заимства идеи и образци за подражание от Европа. Възрожденският българин започва да търси единение с други култури, което ще доведе до промяна и развитие както в обществено-политическия живот, така и в езиково отношение.

В процеса на изграждане на българския книжовен език възрожденският българин взема идеи от различни по-развити езици, позовава се на опита на авторитетни европейски учени и асимилирайки чуждите достижения, съумява хармонично да свърже външните модели със собствените си възгледи (по Везенков 2006: 112). Европейските идеи и модели, усвоени, преосмислени и пречупени през българската действителност, се вграждат в националноезиковата политика и започват да се възприемат като свои.

2.4. Рецепция и разпространение на разговорниците

В композиционната структура на някои от анализиранияте разговорници присъства опис, озаглавен *Списък на спомоществателите*. Тъй като някои от авторите на разговорници се сблъскват с липсата на средства за отпечатване на своите пособия, са принудени да прибегнат до помощта на бъдещите си читатели. Като благодарност за финансовата подкрепа, която получават за издаването и разпространяването на помагалата за изучаване на чужди езици, съставителите започват да отпечатват имената на своите спомощници. Подобни списъци откриваме в пособията на П. Радов и Ив. Найденов.

Спомощствателският списък е свидетелство за активното участие на българския възрожденец в културните процеси на времето. Прегледът на родолюбивите спомощници очерта следните категории лица: учители, духовенство, занаятчии и търговци на територията на българското землище, търговци и занаятчии извън пределите на България. Отпечатаните списъци на спомощстватели в разговорниците са доказателство за широката читателска подкрепа, засвидетелствана чрез конкретни имена както на селища (в пределите на българските земи и извън нея), така и имена на активни възрожденски деятели и радатели за по-добро образование на българското население.

2.5. Езиковата картина на света, представена в двуезичните разговорници от XIX век

Картината на света представлява образ на действителността в съзнанието на човека, формиран в зависимост от неговия опит и знания. Тя се състои от концепти, свързани в постоянно променяща и обновяваща се система. Запечатаните в лексиката, фразеологията и граматиката представи за света изграждат езиковата картина (Станчева 2013: 9), която е определяща за придобиването на знания за даден чужд език. Социокултурната информация представена в двуезичните разговорници е от различни области: всекидневен живот (храни, хранене, поведение при хранене, напитки); междуличностни отношения (социална структура, отношение между половете); ценностна система (традиции, религия); норми на поведение в обществото (гостоприемство, облекло) и др.

Отразената в езика картина на света, представена в двуезичните разговорници от Възраждането, е ефективен начин за придобиване на социокултурна компетентност, свързана със следните области от живота: българска кухня, напитки, етикетни правила за хранене, социално разслоение на обществото, спестовност и пестеливост на българина, езикова ситуация по българските земи, отношението на обществото към жената.

2.6. Речев етикет и етикетни формули, отразени в двуезичните разговорници през втората и третата четвърт на XIX век

Неизменна част от общуването между хората са формите за учтивост, които са езиков израз на характерните модели на поведение на всяко общество. Наблюденията върху разглежданите ръководства от XIX век показват, че в тях е отразен градският говор на българската интелигенция от онова време. При общуване е използвана учтивата форма за 2 л. мн. ч. на личното местоимение *вие* и на притежателното местоимение *ваши* със своите разновидности в различните помагала: *Добър ви день господине*; *Какъ е госпожа майка ваша* (ХП, 43); *Добаръ ви день Господине, приятелю мой, побратиме* (КФ, 3); *Вие добрелисте? Добр ви ден* (ПР, 45); *Госпожа, Господине, Господица, желая ви добрий ден* (АПГ, 28). Тези форми се срещат написани както с малка буква, така и с главна. Причината за различните варианти е, че през този период съществува смесена практика поради липсата на официално приет правопис. От примерите се вижда, че при официално общуване се използва обръщението *господине, госпожо*, което се среща написано и с малка, и с главна буква. При неофициално общуване обръщанията са *приятелю мой* и *побратиме*.

В двуезичните разговорници от Възраждането учтивите речеве форми можем да разпределим в следните раздели според тематиката: за изразяване на молба, благодарност; отправяне на покана; поздрав и пожелание; изрази за извинение и съжаление. Представените етикетни изрази във всяка тематична област ни дават ясна представа за речевото поведение и езиковата култура на възрожденския българин, който добре е запознат с речевия етикет от онова време, спазва определените норми и правила на поведение в обществото и правилно подбира етикетните формули, в зависимост от ситуацията.

ТРЕТА ГЛАВА. Лингвистични особености, отразени в двуезичните разговорници от периода на Възраждането

3.1. Книжовноезикова ситуация през втората половина на XIX в.

Новобългарският книжовен език се изгражда в сложна историческа обстановка, в условия на чуждо владичество и при липса на каквато и да е административна подкрепа. В периода на Българското възраждане се налага бързо да бъде създадена богата и разнообразна светска литература, която да задоволи потребностите на българския народ, който тръгва по пътя на просветата и на ускореното културно и обществено развитие. Бурният културен и книжовен живот през третата четвърт разширява процесите на изграждане на българския книжовен език, въпреки липсата на единен административен и културен център, който да направлява тези процеси и който да съдейства за постигане на единство в книжовния език (Русинов 1999: 145). Това налага да се търсят пътища за създаване на единна нормативна система и правила за формиране на книжовния език. Колективните усилия за изграждането на новобългарския книжовен език бележат успехи през втората половина на XIX век с възникването на нови книжовни средища и с появата на нови лица, носители на идеи и практики, които стават популярни и се масовизират на регионално и на национално равнище.

3.2. Графични особености

Сравнявайки графичните системи, с които си служат авторите на двуезичните разговорници, можем да заключим, че повечето от тях използват по-опростен правопис. Изключение правят авторите, които използват черковнославянската азбука и при тях се наблюдава по-архаичен правопис. Черковнославянски шрифт използват в своите

помагала Теодосий Синаитски (1841), К. Фотинов (1845), П. Радов (1851) и Т. Дивичиан (1858) (много често авторите не са имали избор по отношение на шрифта и в изданията е използван шрифт, с какъвто е разполагала печатницата).

3.3. Правописни особености

Правописната практика през втората и третата четвърт на XIX век, когато са издадени разглежданите двуезични разговорници, се характеризира с разнообразие, защото се основава на различни правописни принципи и модели. Наблюденията ни показват, че по отношение на групите *-ър/-ръ*, *-ъл/-лъ* можем да разделим авторите на две групи: които запазват неподвижна ерова гласна в групите *-ръ*, *-лъ/-ръ*, *-лъ* и които поддържат подвижна ерова гласна в групите *-ър/-ръ*, *-ъл/-лъ* (метатеза). Привържениците и последователите на Пловдивската книжовноезикова школа (П. Радов, Ив. Найденов, Д. Манчев, Ив. Мънзов) отбелязват постоянни групи *-ръ*, *-ръ*, *-лъ*, *-лъ*. В техните възгледи може да се търси влияние не само на старобългарската графика, но и отбелязване на някои особености, характерни за централните и отчасти на западните говори.

Наблюдава се колебание и при използването на правописното правило за изписването на определителния член, като в повечето случаи се пишат с дефис, но се срещат и примери, при които членната морфема е писана разделно или слято: *глава-та* (ХП, 17), *цена-та* (КФ, 27), *уста-та* (ПР, 43), *агне-то* (ХП, 16), *малко-то* (КФ, 4), *вино-то* (ПР, 43), *поведение-то* (АПГ, 31), *зуби-те* (ХП, 62), *малки-те* (КФ, 5), *заповеди-те* (ИН, 5), *очи-те* (ПР, 43); *градината* (АГ, 8), *луната* (АГ, 36), *брадата* (ПР, 43), *врѣмето* (АГ, 15), *мѣстото* (АГ, 22), *ръѣте* (ПР, 43); *уста та* (АГ, 15), *уши те* (ПР, 43). Причината за различното изписване на определителния член (слято, полуслято или разделно) се дължи на факта, че не е изяснен въпросът за неговата същност – дали е отделна дума, или е част от думата.

3.4. Фонетични особености

За фонетичните особености на езика на авторите на двуезични разговорници съдим предимно от ортографията им. Известно е обаче, че тя не може да бъде съвършеното средство за очертаване на фонетичния облик на писмения книжовен идиом, тъй като в нито един езиков колектив писмената и устна норма не притежават напълно аналогична структура. Следователно когато изследваме фонетичните особености на писмения език на съставителите, трябва да вземем под внимание следните фактори: диалектна принадлежност на автора, неговите възгледи за изграждане на книжовния език, влиянието на черковнославянски и руски, въздействието на тогавашната книжовна практика.

3.4.1. Вокализъм

Съществена особеност на източнобългарските говори е качествената промяна на широките гласни, когато не са под ударение. Източнобългарската редуция в *Карманная книга* е представена доста последователно и писмено тя е много добре „уловима“ при *е* и *и* – *гостинин* (СФ, 42), *фирман* (СФ, 34) и др.

В езика на А. Гранитски, който е котленец, също има някои случаи, където се наблюдава силна редуция на неударените широки гласни, които се произнасят като съответните тесни. Тези особености от устната реч авторът е пренесъл и в писмената реч: *близу*, *учаквате*, *ступи*, *пипируда*, *ужени*.

В двуезичните разговорници се откриват единични случаи на вторичен екав изговор след мека съгласна (*а* се произнася като *е* след меките съгласни *ж*, *ч*, *ш*): *чесовникътъ* (АГ, 33), *чеша* (ИН, 3). Можем да определим тези употреби на диалектни

форми и при двамата съставители като единични и механично внесени под влияние на родния диалект на авторите. Примерите са доказателство, че съставителите са преодолели влиянието на родния диалект и в писмената практика се придържат към широко прилаганите и утвърждаващи се вече в практиката книжовни употреби.

3.4.2. Консонантизъм

В помагалата откриваме отразени фонетични особености, характерни за диалектната реч – опростен изговор на начална група *вс-* (изпадане на начално *в*): *сичко*, *сичката*. Изпадането на начално *в* е промяна, която е характерна за почти всички български говори. Наблюденията ни показват, че тази фонетична особеност присъства както в разговорниците от втората четвърт на XIX век, така и от третата четвърт: *сичкото* (ХП, 47), *сичката* (ХП, 71); *сички* (КФ, 3), *сичко* (КФ, 8); *сичко* (ИН, 16), *секи* (ИН, 11); *сичката* (СФ, 18), *сичкити* (СФ, 21).

Макар и малко на брой в двуезичните разговорници се откриват примери на асимилационни и дисимилационни промени. Някои автори отразяват асимилация на съгласни само в представките: *расходиме* (ХП, 65); *испратите* (КФ, 4); *испроводиши* (ПР, 50); *испитвате* (ПР, 56); *истреби* (ПР, 76); *раскажа* (СФ, 16); *истегля* (СФ, 24); *испитам* (СФ, 25); *исчетете* (ИН, 47); *расходим* (ИН, 53); *исключим* (АПГ, 41).

В двуезичните разговорници са отбелязани и единични примери, в които се наблюдават дисимилационни промени, напр.: дисимилация на *н* в групата *мн* в някои от разговорниците: *млогу* (ПР, 46); *млого* (СФ, 4); *млого* (ИН, 1); *по-млогото* (СФ, 6). Единични са примерите, в които е установена дисимилация на *м* в групата *мн* при думите *стравнини* (СФ, 12) и *стръвен* (СФ, 13, 24); на *й* → *л* в *грелката* (ИН, 31); *п* → *ф* *фтички* (ИН, 59).

Фонетичната характеристика на езика на двуезичните разговорници показва, че преобладават източнобългарски фонетични особености не само защото повечето автори са представители на източните говори, но и защото по-голяма част от особеностите на източните диалекти се утвърждават в книжовната практика.

3.5. Морфологични особености

В тази част ще разгледаме някои морфологични особености, застъпени в двуезичните разговорници от втората и третата четвърт на XIX век. Ще спрем вниманието си върху морфологични средства, които са с по-честа употреба и от които могат да се направят обобщения и изводи.

3.5.1. Съществително име

3.5.1.1. Някои особености при категорията род на съществителните имена

Родът като една от основните морфологически категории на имената е наследена от старобългарския език в почти непроменен вид. Поради по-голямата устойчивост на категорията род в българския език не се забелязват почти никакви проблеми нито във възрожденските граматика, нито в книжовната практика. Във възрожденските граматика при определянето на рода на съществителните авторите са вземали предвид двата отправни принципа при определянето на рода – семантичния и формалния (Младенов 1979: 142). При развоя на българския език обаче за една малка част от съществителните имена настъпва прегрупиране по родова принадлежност. В резултат на тези промени в езиковото развитие на група съществителни имена се забелязва колебание при родовото им определяне (Стойков 1968: 147). Подобни примери откриваме и в издадените през този период двуезични разговорници.

В двете ръководства за изучаване на френски език, разглеждани от нас, откриваме следните изрази: *Кой възраст имате?* (АПГ, 26) и *Коя възраст имате?* (ИМ, 84). В изреченията е отразена именно морфологичната особеност, свързана с категорията род на съществителните, която е характерна за възрожденския период. Думата *възраст* е употребена и като съществително от м. р., и като съществително от ж. р. Важно е да отбележим, че в старобългарски думата е в м. р., така е представена и в *Речника* на Н. Геров. В *Речника* на А. Дювернуа (с. 319) обаче тя е отбелязана като съществително от ж. р., което показва, че употребата на тази дума в някои диалекти и фолклорни творби/източници е повлияла за утвърждаването на *възраст* в книжовния език с ж. р.

3.5.1.2. Образуване на форми за множествено число

1) Образуване на форми за множествено число при съществителни от мъжки род

През втората половина на XIX в. окончанията за образуване на формите за мн. ч. при съществителните имена от трите рода в основни линии са утвърдени. Вариативност се наблюдава предимно при съществителните от м. р., която е в резултат на разнопосочни влияния от страна на диалектите и традицията.

За да проследим дали през Възраждането, когато се изгражда българският книжовен език, има диференциация при образуването на формите за мн. ч. при съществителните от м. р., ще ги разделим на две групи – едносрични и многосрични.

А) Окончания за множествено число при едносрични съществителни от м. р.

Най-разпространеното окончание за образуване на форми за мн. ч. при едносрични съществителни имена от м. р. е *-ове*. Наред с това окончание, в книжовната практика през Възраждането се срещат форми и с вариантното окончание *-ови (-овы)*, характерно за някои представители на Пловдивската школа и за автори от Югозападна България, както и за някои източнобългарски говори (мизийски, тракийски и др.) (Иванова 1994: 87, Иванова 1995: 55). В разглежданите двуезични разговорници няма примери с вариативни окончания, всички съставители използват морфемата *-ове* за образуване на мн. ч. при съществителни от м. р.: *часове* (АГ, 31), *листове* (АГ, 39), *столове* (АГ, 65), *вѣкове* (АПГ, 38), *волове* (СФ, 30), *топове* (СФ, 36), *ключове* (СФ, 47), *сынове* (ПР, 60), *стихове* (ИН, 15), *викове* (ИН, 19), *слухове* (ИН, 99), *духове* (ИН, 100), *чясове* (ДМ, 58), *шарове* (ДМ,59), *плодове* (ИМ, 119), *класове* (ИМ,122).

Примерите от двуезичните разговорници показват, че по отношение на окончанията за образуване на мн. ч. при едносричните съществителни от м. р. още през Възраждането са се наложили в книжовната практика общоупотребими форми с *-ове*, към които се придържат и съставителите на разговорници и по този начин допринасят за утвърждаването им по-късно в книжовния език.

Б) Окончания за множествено число при многосрични съществителни от м. р.

При образуване на множествените форми на многосричните съществителни от м. р. преобладават формите с окончание *-и (-ы* за разграничаване на формите в косвен падеж от именителните), напр.: *българи* (АПГ, 31), *жетвари* (АГ, 41), *родители* (ПР, 62), *чорати* (ИН, 32), *бадеми* (ИН, 58), *облаци* (ИН, 77), *търговци* (ИН, 100), *бутуши* (ДМ, 41), *свѣти* (ИМ, 76); *у всички ты народы* (АПГ, 39), *съ всички ты предметы* (АПГ, 40), *съ свѣты* (АГ, 21), *отъ облацы* (АГ, 34), *съ ароматы* (АГ, 55), *съ гължбы* (АГ, 56).

От приведените примери се вижда, че в книжовния език още преди Освобождението се възприема източнобългарското окончание за мн. ч. *-и* при многосричните съществителни от м. р. То се препоръчва и от Пловдивската, Търновската и Дриновата школа. Въпреки това обаче в книжовната практика на

отделни автори се среща и окончание *-е*. В разглежданите от нас двуезични разговорници окончание *-е* за образуване на мн. ч. при многосрични съществителни от м. р. откриваме само в *Гръцко-българский разговорник* (1862) от Д. Манчев: *чоране* (ДМ, 39), *калицуне* (ДМ, 39), *бръсначе* (ДМ, 40), *постале* (ДМ, 41). В този случай може да се каже, че авторът е пренесъл диалектни форми, характерни за някои източни говори, в писмената реч.

От примерите се вижда, че преобладават окончания, които имат широко разпространение през периода, когато са създадени разговорниците. При употребата на имената от м. р. се забелязва развитие от диалектно към книжовно състояние, което се изразява във възприетите окончания: *-ове* (за едносрични съществителни от м. р.) и *-и* (за многосрични съществителни), които се налагат в книжовната практика като общоупотребими.

2) Образуване на форми за множествено число при съществителни от женски род

Основното окончание за образуване на множествено число при съществителните от ж. р. в българския език е *-и* и с него си служат всички съставители на двуезични разговорници, напр.: *дюли* (ПР, 52), *маслини* (ПР, 52); *думи* (ИН, 3), *работи* (ИН, 11), *години* (ИН, 19), *игли* (ИН, 44), *рыби* (ИН, 57); *книги* (АПГ, 52), *новини* (АПГ, 57); *круши* (ДМ, 54), *лжжи* (ИМ, 77), *минути* (ИМ, 85); *стафиди* (АГ, 81).

За да се разграничат формите в косвен падеж от именителните, съставителите си служат с окончание *-ы*, напр.: *Обичамъ краставицы* (ПР, 52); *Турете сичкы-тѣ си дрехы на редъ* (ИН, 32); *Имам тры дъщеры* (АПГ, 27), *Съображавамы съ новы ты моды* (АПГ, 36), *Научавамъ от тыя новины* (АПГ, 52); *Дай ѝ непраны-ты дрехы* (ДМ, 43); *Бяхъ зритель на лошевитѣ случкы* (ИМ, 114); *Азъ съмъ на вашите услуги* (АГ, 26), *Оставете я за две седмицы* (АГ, 26), *Не може никой да се види на десетъ крачкы* (АГ, 38).

Примерите показват, че при образуване на формите за множествено число на съществителните от ж. р. се наблюдава стабилност без колебание в окончанията, което е доказателство, че окончание *-и* за образуване на мн. ч. при съществителните от ж. р. вече се е утвърдило в книжовната практика.

3) Образуване на форми за множествено число на съществителни от среден род

При съществителните от ср. р. авторите използват няколко вида окончания, в зависимост от това на каква гласна завършват те в ед. ч., напр.:

◆ окончание *-а* при съществителните от ср. р., завършващи на *-о* или *-е*: *слова* (ПР, 72), *жита* (ДМ, 65), *мѣста* (ИМ, 91), *яйца* (ИН, 62), *пера* (ИН, 111), *писма* (ИН, 112);

◆ *-та* при съществителни имена, завършващи на *-е*: *пердета* (ИН, 32), *пилета* (ИН, 58);

◆ *-ния* и *-ия* при отглаголните съществителни на *-ние* и съществителни на *-ие*: *поздравления* (АП, 6), *извѣстия* (ИН, 99).

Примерите показват, че при образуването на формите за мн. ч. на съществителните от ж. и ср. р. няма по-особени случаи. Това се дължи на факта, че морфемите *-и* (ж.р.) и *-а* (ср. р.) са се наложили като общоупотребими в писмената практика и по-късно са кодифицирани в българския книжовен език.

3.5.1.3. Членуване на имената

Наличието на определителен член в народните говори предопределя неговото място и в книжовния език. По тази причина членуването на имената е системно прилагано от авторите на разговорниците. Периодът на Възраждането се характеризира с голямо разнообразие на морфемите, използвани за изразяване на категорията *определеност – неопределеност* в различните диалекти. Пъстротата на употребяваните членни морфемии в говоримата реч се пренася и в двуезични разговорници.

При членуването на имената от ж. р. и от ср. р. не се забелязват особености. Определителната форма при имената от ж. р. ед. ч. в преобладаващия брой се образува с *-та* (съставителите употребяват *-тж* за отбелязване на косвен падеж), а употребяваната членна морфема за ср. р. е *-то*: ж.р. – *градината* (АГ, 8), *служынята* (ИН, 22), *вратата* (ИМ, 90); *върба-та* (ХП, 5), *градина-та* (КФ, 66), *глава-та* (ПР, 50), *вилаца-та* (ДМ, 9), *работа-та* (ИН, 14); *уста та* (АПГ, 39); *на главж-тж* (АПГ, 30), *с добринж-тж* (АПГ, 54), *за истиннж-тж* (ИН, 8), *в книгж-тж* (ДМ, 30); ср.р. – *врѣмето* (АГ, 15), *лицето* (ИМ, 102), *училището* (ИМ, 79); *поведение-то* (АПГ, 31), *брашно-то* (ХП, 13), *сукно-то* (КФ, 20), *вино-то* (ПР, 43), *слово-то* (ПР, 57), *легло-то* (ИН, 34), *момиче-то* (ДМ, 11); *испытание то* (АПГ, 52), *произношение то* (АПГ, 41).

За разлика от членуването на формите от ж. и ср. р. на имената, където няма колебание при употребата на членна морфема, при определителните форми на имената от м. р. е налице определено разнообразие. В ръководствата се срещат форми членувани както с пълен член, така и с кратък. Например: *Имате страхъ отъ гърмежъ-ътъ?* (АПГ, 29). *Знаете ли си урокъ-ътъ?* (АПГ, 40). *Колко е часътъ сега?* (АГ, 31). *Въздухътъ е студень* (АГ, 38). *Часътъ е осем* (ИН, 35). *Сгрѣй одъръ-тъ* (ДМ, 36). *Да знаят дукач-атъ ми* (КФ, 23). *Дробъ-атъ му са е повредилъ* (ПР, 43). *Джждатъ пристава* (ИМ, 87). *Азъ идж отъ дома* (АГ, 7). *Вече ударихъ съ звънца* (АГ, 76).

Наблюденията показват, че авторите не проявяват диференцирано отношение към членните морфемии в зависимост от синтактичната служба на членуваното съществително от м. р., защото то не съществува в говоримата реч. Въпреки че правилото за „падежно” разграничаване (с пълен и кратък член) не намира покритие в нито един диалект, го откриваме приложено от А. Гранитски в *Руско-български разговори*. Използваните от автора членни морфемии от народен тип *-а*, *-я* при съществителните от м. р. отразяват състоянието на нормите в някои източни говори: *Азъ отивамъ на пазаря* (АГ, 6). *Азъ идж отъ дома* (АГ, 7).

3.5.2. Местоимения

През периода на Възраждането се срещат различни варианти на формите на личното местоимение (*аз*, *я*, *яз*, *язека* и др.). Въпреки голямото разнообразие при местоименните форми за 1 л. ед. ч. във възрожденската практика, дължащо се на отражението на различни диалектни състояния (Иванова 1994: 92), в двуезичните разговорници откриваме само *азъ*, което се дължи на факта, че тази форма е характерна за по-голяма част от българските говори, а и през 70-те години на XIX век окончателно се утвърждава в книжовната практика, напр.: *И азъ заборавахъ дома мой-а* (ХП, 46). *Така се научихъ и азъ* (КФ, 6). *Азъ срещнахъ на пжтя сестра вы* (ИН, 2). *И азъ такожде* (АПГ, 22). *Азъ отивамъ у дома* (АГ, 6). *Азъ отивахъ у единъ търговецъ* (АГ, 8).

През този период голямо разнообразие има също и при употребата на третоличните местоимения за ед. ч. През третата четвърт на XIX век все още има конкуренция при употребата на източнобългарските форми *той*, *тя*, *то* и западнобългарските *он*, *она*, *оно*. Преобладаващата е употребата на

източнобългарските форми *той, тя, то*, което е доказателство, че те са се утвърдили в книжовната практика.

Разгледаните местоимения показват, че съставителите на двуезични разговорници се стремят към употреба на утвърдени в книжовната практика местоименни форми, като се забелязват само отделни примери на диалектни форми. При личното местоимение за 1 л. ед. ч. въпреки пъстротата, която е характерна през Възраждането, дължаща се на голямото разнообразие на формите в българските говори, и конкуренцията им с форми от книжовен произход, съставителите избират *аз*, която по-късно се утвърждава в книжовния език.

3.5.3. Глагол

В двуезичните разговорници от XIX в. е отразено богатото разнообразие на глаголната система. Поради големия брой спорни въпроси през периода на Възраждането в писмената практика на съставителите на двуезични разговорници виждаме разнопосочни тенденции, които се дължат на различни влияния. При употребените в помагалата глаголни форми се открива присъствие на книжовноутвърдени и на диалектни форми. Някои от тях претърпяват изменение от диалектно към книжовно състояние, което е в съответствие с цялостното развитие на българския книжовен език.

3.5.3.1. Глаголни времена

Авторите на двуезични разговорници си служат предимно с три глаголни времена – сегашно, минало и бъдеще. Значението и употребата на глаголните времена, използвани в пособията, не се отличават с никакви по-особени случаи от съвременните, по тази причина ще спрем вниманието си върху някои особености, които представляват интерес от морфологична гледна точка и са оказали влияние върху утвърждаването в българския книжовен език на едни форми, а са отхвърлили други. Такъв е случаят с окончанието в 1 л. мн. ч. за глаголите от I и II спрежение. В пособията има примери с окончание *-м* и *-ме*, като преобладаващи са първите. От двете окончания за 1 л. мн. ч. *-ме* и *-м* авторите избират по-перспективното *-м* и то се налага в книжовната практиката, в резултат на което се утвърждава като норма и в българския книжовен език.

При употребата на формите за бъдеще време през Възраждането е характерно голямо разнообразие, което е отразено и в двуезичните разговорници от този период. Най-често използваните форми за бъдеще време в разговорниците са тези с частицата *ще* + спрегаемия глагол в сег. вр. Тези форми използват Хр. Павлович (*ще оставите, ще тръгнат*), К. Фотинов (*ще правиме, ще земете*), Т. Кралевски (*ще земним, ще сторим, ще помним*), П. Радов (*ще слезеш, ще пратя*), Ив. Мънзов (*ще дойде*), А. Гранитски (*ще дойда, ще кажете, ще влезете*).

Този начин на образуване се налага и в творчеството на голям брой възрожденски автори, което спомага за по-нататъшното утвърждаване на тази форма в книжовния ни език. Анализът на глаголните времена, употребени по страниците на двуезичните помагала, показва редица общи моменти с дейността на другите възрожденски книжовници от този период, което доказва заслугите на авторите на разговорници за утвърждаването на тези форми в новобългарския книжовен език.

3.5.3.2. Наклонение и залог

Авторите на двуезични разговорници, издадени през периода на Възраждането, си служат преди всичко с две наклонения: *изявително* и *повелително*. Те употребяват изявително наклонение при представяне на действието като реално осъществяващо се,

осъществено или осъществимо. Установените закономерности в употребата на изявителните форми в практиката служат за основа на тяхната употреба и в новобългарския книжовен език. Употребата на изявително наклонение не се различава от съвременната, напр.: *Търговците са малко* (СФ, 6). *Говорите твърде полека* (АПГ, 23). *Той отива да са разходи* (АП, 8). *Той излезе навън* (АП, 12). *Времето е добро* (ПР, 44). *Секи ден купува по някоя играчка* (ИН, 11). *Тя друго не прави освен да говори* (ИН, 14).

Повелителните глаголни форми са с доста висока честота на употреба в двуезичните разговорници от периода на Възраждането. По начин на образуване тези форми биват прости (синтетични) и сложни (описателни). Съставителите използват предимно синтетични повелителни форми. Синтетичните повелителни форми в пособията се образуват с окончание *-и* (след гласна – *-й*) в ед. ч. Формата за ед. ч. няма лично окончание, а формата за мн. ч. – има окончание *-ете* (след гласна в основата – *-йте*): *донеси* (КФ, 6), *направи* (ИН, 48), *седни* (ИН, 109); *дай* (ПР, 51), *чакай* (АГ, 18), *сгрей* (ДМ, 36), *стой* (ИМ, 73), *ставай* (ИН, 35); *донесете* (ИН, 3), *говорете* (АПГ, 23), *пишете* (ДМ, 31), *отворете* (ИН, 35); *дайте* (ИН, 48), *отговаряйте* (АГ, 14), *внимавайте* (ИМ, 73), *почакайте* (ИН, 35).

Формите на повелително наклонение са с твърде честа употреба и приведените примери показват стабилност при образуването на синтетичните форми за повелително наклонение, като се употребяват само във 2 л. ед. и мн. ч. Тази употреба е довела до утвърждаването им.

3.5.4. Предлози

Системата от предлози в пособията е разнообразна и в количествено отношение, и по отношение на значенията, с които функционират. Почти всички от по-често употребяваните предлози в книжовния език се срещат и в двуезичните разговорници, което е доказателство, че през втората половина на XIX в. системата от предлози придобива в основни линии съвременния си образ.

Азъ отивамъ въ града, на пазаря (АГ, 6). *Азъ отивамъ въ черкова* (АГ, 17). *Азъ отивахъ при единъ търговецъ* (АГ, 8). *Азъ идж отъ черкова. Азъ идж отъ дома* (АГ, 6). *Не тръгвай отъ тамъ* (АГ, 18). *Тя ся вижда отъ тази гора* (СФ, 17). *Азъ отивамъ у дома* (АГ, 6). *Много ми е жално за това* (АГ, 9). *Пріятелю мой, покажи ми пжтя къмъ крѣпостъта* (АГ, 30). *А виі какъ минувате презъ тази рѣка? Презъ нея може ли да ся превозя?* (СФ, 10). *Чорба съ кокошка* (АГ, 65).

3.6. Синтактични особености

През втората половина на XIX век усилено протичат процеси на всестранно обогатяване на изразните възможности на българския книжовен език, в т.ч. и на синтактичните. Главна роля при установяването на основните по-характерни особености на синтактичната система играе народната реч, но за нейното обогатяване и усъвършенстване допринасят и по-високо развити чужди езици, от които българският език възприема някои синтактични модели, изразявайки ги по свой собствен или асимилиран вариант.

Разглеждайки изреченията по състав, трябва да отбележим, че съставителите на двуезични разговорници си служат както с прости, така и със сложни изречения. Наблюденията показват, че в помагалата се поддържа един сравнително добре обработен синтактичен строй. От анализа на синтактичната система се вижда стремежът на авторите за добра синтактична организация на езиковия материал, който е изграден върху основите на говоримата реч. Синтактичната система, отразена в

разговорниците, стои доста близо до българския книжовен синтаксис от втората половина на XIX век и притежава характерни негови черти.

3.7. Лексикални черти

Възраждането е период, в който се изгражда новобългарският книжовен език, формира се неговият речников състав, създават се и се утвърждават граматичните, лексикалните и правописните норми. Принос в тези книжовноезикови процеси имат редица възрожденски дейци – автори на граматика, учебници, речници, разговорници, писатели, издатели на вестници и списания и др. Особено интензивно протичат процесите, свързани както с формирането и стабилизирането на книжовната лексикална система, така и с нейното обогатяване чрез привличане на различни по произход градивни елементи, черти, които наблюдаваме и в разглежданите разговорници.

3.7.1. Домашна лексика

Във всички разгледани двуезични разговорници от периода на Възраждането е представена значителна по обем лексика, необходима за ежедневно общуване в неофициална (битова) обстановка. Най-многобройни са общобългарските речникови единици, с които се означават понятия, свързани с човека, с неговата дейност, бит, обекти на природата, представители на растителния и животинския свят, природни явления, с просветния и обществен живот и др.: *Ето давам ви ръката си* (АГ, 22). *Радвам са за това от сърдце* (АГ, 9). *Сестра ми не знае какво има* (ИН, 14). *Майка ми днес е по добре* (ИМ, 63). *Носете си дома много здраве* (КФ, 14). *Хляб намазан с масло* (АГ, 57). *Нека опитаме вино то* (ИН, 62). *Тая дреха ви прилича преизрядно* (ХП, 48). *Запалете една свец* (ИН, 33). *Небето са покри от облаци* (АГ, 34). *Природата са отваря от сичките страни* (АГ, 39). *Кога ще идеш в отечеството си?* (ПР, 79). *Отивам на училището* (ИН, 86).

3.7.2. Заемки от чужди езици

Освен чрез думи от общобългарския лексикален фонд обогатяването на новобългарския книжовен език се извършва и чрез заемки от чужди езици. Употребата на думи от чужд произход е естествено явление за всички езици, защото народите общуват помежду си и културното взаимодействие намира отражение и между техните езици. Проникването на чужди думи в един език може да се осъществи по два основни начина. Първият начин е при културно и стопанско общуване между отделни народи, без да има териториално смесване. Вторият случай е при териториално смесване на две народности, при което се стига обикновено до двуезичие на населението.

3.7.2.1. Руското влияние върху обогатяването на българската лексикална система

Въвеждането на светското образование през Възраждането стимулира и въвеждането на нова научна и културна терминология. От всички езици, които са оказали влияние за формиране на българската лексикалната система, най-значително е влиянието на руския език. Руското влияние върху българския език в областта на лексиката се налага предимно по книжовен път, което дава възможност да се подбират само най-необходимите лексикални единици.

Засилено руско влияние се наблюдава след Кримската война, когато в българския език навлизат много думи от руски произход. Към фонетичните русизми принадлежат думи, които могат да се разпределят в няколко групи: думите със съчетание *гк* (*легка* (ИН, 31), *мегка* (АГ, 62), *ягко* (АГ, 120), *полегка* (АПГ, 23); фонетично неадаптирани думи, в които се употребява *ч, сч* вм. *ш, щ* (*нечто* (АПГ, 22),

нищо (АПГ, 24), *что* (ДМ, 25), *зачто* (ДМ, 27), *несчастия* (АПГ, 39); думи с епентетично *л*: *землеописателый* (ПР, 38), *земля* (ПР, 48), *уптреблявам* (ПР, 74), *появява* (АГ, 36), *употребление* (АПГ, 37); думи без вмъкнат еров вокал или *е* между шумова + сонорна съгласна (*добръ* (ПР, 46), *чтение* (ПР, 55), *ветръ* (ИН, 23), *блъскъ* (ДМ, 6), *тигръ* (ДМ, 15), *министр* (АПГ, 57); думи, съдържащи звук *о* в представката или корена (*воспитате* (ПР, 54), *воздух* (ПР, 58), *возраст* (ИН, 55), *вопросното* (АПГ, 45), *содержават* (ПР, 56), *состояние* (ПР, 58), *согласие* (ПР, 69), *собрахме* (ПР, 72), *скорбите* (КФ, 5), *долг* (ПР, 54), *совет* (ПР, 88), *сомнение* (СФ, 49), *соседите* (СФ, 50).

Чрез посредничеството на руския език българската лексикална система се обогатява с думи от различни езици: от лат. през рус. – *кореспонденция* (АПГ, 49), *комисия* (АПГ, 49), *колегия* (АПГ, 50); от гр. през рус. – *комедия* (АГ, 162), *герой* (АПГ, 50), *миндал* (АГ, 80), *геометрия* (ИМ, 104); от ит. през рус. – *картина* (АПГ, 50), *газета* (АПГ, 52), *конфети* (АГ, 80).

Руският език има важна роля за обогатяването и утвърждаването на българската книжовна лексика, тъй като чрез него българският език успява да се освободи или да изтласка в периферията на лексикалната система голям брой турцизми. Не трябва да забравяме, че голяма част от международната културна лексика също е възприета от руския език, а и руските речникови единици обогатяват и разширяват изразните средства на книжовния език.

3.7.2.2. Влиянието на турския език върху лексикалната система на българския език

Дългият период, през който българските земи са били под османско владичество, е оказал влияние и върху лексикалната система на българския език. В българската лексикална система през Възраждането турските думи проникват във всички сфери на бита, стопанския и обществения живот, заемат голяма част от словното ни богатство, като пътят на тяхното проникване е предимно чрез разговорната реч.

Въпреки че турската лексика съставлява доста голяма част от българския лексикален фонд и е проникнала в почти всички сфери на стопанския и обществения живот, възрожденските книжовници възприемат линия за намаляване и отстраняване на турската лексика от българския език. Авторите на двуезични разговорници също не правят изключение и използват турски думи възможно най-рядко или като уточняващи лексеми, или за назоваване на предмети, дейности и понятия, които са намерили място в книжовната реч и тяхната употреба е неизбежна, напр.: *атлии* (СФ, 33), *берекет* (СФ, 45), *бостан* (ПР, 52), *дукан* (КФ, 22), *ицах* (ИМ, 76), *калъп* (ХП, 55), *кафе* (ХП, 54), *кебап* (КФ, 29), *конак* (КФ, 39), *къна* (КФ, 21), *кюфтета* (КФ, 29), *лахъми* (СФ, 40), *махала* (ХП, 65), *ока* (КФ, 27), *пазар* (КФ, 19), *парцал* (ХП, 49), *терзия* (ХП, 56), *фирман* (СФ, 34), *хабер* (ПР, 50), *хамалин* (КФ, 25), *хатър* (ХП, 54), *хендек* (СФ, 39), *чардак* (СФ, 49), *чаршия* (КФ, 14), *чорба* (КФ, 29), *чорати* (ХП, 56), *яхния* (КФ, 29).

Наблюденията над турската лексика в езика на съставителите на двуезични разговорници показва умерена употреба, която е стилово мотивирана. Количеството на турските лексеми в пособията, издадени през възрожденския период, е в допустимите граници. По-голяма част от турските думи се употребяват от авторите като уточняващи лексеми, което показва тенденция към намаляване на чуждите думи в българския език и увеличаване на броя на общобългарски речникови единици и заемки от чужди езици.

3.7.2.3. Заемки от други езици

За обогатяването на българския лексикален фонд значение имат и други езици, като сред тях с най-голямо влияние се открояват гръцкият и някои западноевропейски

езици, най-вече френският. Гръцките думи са навлезли в българския език в резултат на многовековното общуване между двата народа, като тяхното заимстване става по два пътя – чрез гръцката книжнина и чрез гръцките диалекти. По страниците на анализираниите от нас двуезични разговорници от втората четвърт на XIX в. са употребени гръцки заемки от различни сфери: религия – *литургия* (КФ, 9); *нафора* (КФ, 10); *темнан* (тамян) (КФ, 21); храни и подправки – *ориз* (51); *пипер* (КФ, 21); пазар, търговия – *панаир* (КФ, 19); *ефтино* (ХП, 50). Обогащаването на българската лексикална система с гръцки заемки продължава и през втора половина на XIX в. и в помагалата от този период са следните примери, групирани в следните области: наука – *граматика* (ИН, 52); *книга* (ИН, 52); *грамматика* (АПГ, 49); *философия* (АПГ, 40); религия – *ефимерий* (свещеник, на когото е ред да служи в черквата през седмицата) (ИН, 93); *фанариоти* (АПГ, 32); пазар, търговия – *драхми* (ИН, 4); *евтин* (ИМ, 83); растения – *фасул* (ИМ, 121); *трендафил* (АГ, 40); музика и изкуство: *китара* (ИН, 52 и АГ, 132); *драма* (АГ, 162); *трагедия* (АГ, 162).

Наред с гръцките заемки словното богатство на българския книжовен език се обогатява и със заемки от западноевропейски езици. В разглежданите двуезични разговорници присъстват следните френски заемки: названия на облекло и части от него – *тантела* (*dentelle*) (ИН, 40), *манто* (*manteau*) (ИН, 41), *корсет* (*corset*) (ИН, 43), *шапка* (*chapeau*) (ИН, 45), *джилетката* (*le gilet*) (ИН, 117); танци и развлечение – *менует* (*menuet*) (ИН, 51), *кадрил* (*quadrille*) (ИМ, 135), *валс* (*valse*) (ИМ, 136); храни и напитки – *жамбон* (*jambon*) (ИН, 62), *супа* (*soupe*) (АГ, 55), *лимонада* (ИМ, 136), *бутилка* (*bouteille*) (АГ, 63), *гарафа* (*carafe*) (АГ, 64); пътуване – *дилижанцата* (*diligence*) (ИМ, 126), *пасажери* (*passagers*) (АГ, 153). След всяка от посочените думи авторите са дали пояснение в скоби, за да бъде правилно разбран смисълът на заемката.

През Възраждането в българската лексикална система италиански заемки проникват по-рядко по пряк път и по-често чрез посредничеството на други книжовни езици, като руски, гръцки и френски. В езика на авторите на двуезични разговорници те заемат ограничено място: *мостра* (ХП, 49), *полици* (в банковото дело – ценни книжа) (КФ, 41), *франзела* (ИМ, 92), *салца* (ИМ, 94), *салата* (ИМ, 94), *сардели* (ИМ, 95), *макарон* (АГ, 80), *капела* (ИМ, 103), *бастонат* (ИМ, 122), *опера* (АГ, 162).

Немските заемки също имат ограничена употреба в разглежданите двуезични разговорници: *талер* (ХП, 51), *талерки* (АГ, 62); *пастети* (АГ, 55), *шунка* (АГ, 57); *клавир* (ХП, 54 и АГ, 132); *арфа* (АГ, 132); *пантофи* (ХП, 55); *табакера* (ИМ, 102).

Изследването на лексиката, използвана от авторите на двуезични разговорници през Възраждането, показва развитие, което намира израз в обогатяването на речниковия състав чрез приобщаване на лексикални единици както от говоримата реч, така и от книжовни източници. Представителният дял от лексиката в пособията са общобългарските (наддиалектни) речникови единици.

3.8. Пунктуационни особености

Не може да не отбележим, че на много места при употребата на сложни изречения се наблюдава колебание в използването на пунктуационни знаци вътре в изречението. От примерите по-долу се вижда, че едни от авторите са поставили запетаи пред съюзите, а други не. С основание можем да заключим, че по онова време все още няма ясно изградена общоприета пунктуационна норма, която да регламентира поставянето на пунктуационни знаци.

Ето най добротото средство за да са избавиши от тази спънка (ИН, 7). *Не знае нито що иска нито що трябва да прави* (ИН, 14). *Казвам ви го без да са шегувам* (АГ, 19). *Радвам се че ви виждам в добро здраве* (АГ, 23). *Направих това за да са*

посмейми (АГ, 21). Нашата работа е да се грижим за да бъде мирно и безвредно всекиму (СФ, 48).

Колкото думам се на празно, той е беден човек (ИН, 15). Аз чух, че казват (АГ, 14). Мислите ли, че ще премине скоро? (АГ, 35). Немога да ти я дам, защото то при мене друга нема а сега аз отивам в училището (ПР, 51). Водата ѝ не е до толкоз добра, но може да ся пие (СФ, 9).

Периодът на Възраждането е времето, когато новобългарският език е в период на изграждане и нормативната система все още не е стабилизирана и утвърдена. Представените примери са доказателство, че пунктуацията на книжовния език е в процес на усъвършенстване и употребата на пунктуационни знаци вътре в изречението не е регламентирана и установена.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. Проблеми на превода

4.1. Преводът като двуезична комуникация

Преводът е ситуация на двуезична комуникация, в основата на която лежи билингвизмът, т.е. способността преводачът да използва в комуникацията два езика. Всеки преводач, оказал се в ситуацията на комуникация на един от двата езика, неизменно изпитва въздействието на другия език. В неговата реч се проявяват в по-малка или по-голяма степен признаци на интерференция (т.е. въздействие на системата на единия език върху другия в условията на двуезичие). Интерференцията се проявява най-често при т. нар. асиметричен билингвизъм, когато единият език (обикновено родният) доминира над другия (чуждия). Интерференцията може да тласне преводача към промени в граматическото значение или да е причина за един или друг избор на синтактична структура, словоред, пунктуация (Томанова 2009: 6 – 7). За да се проследи проявата на интерференция, в четвърта глава се анализират два руско-български разговорника: *Карманная книга* (1854) от С. Филаретов и *Руско-български разговори* (1878) от А. Гранитски.

4.2. Преводът през Възраждането

Книжовниците се занимават с преводаческа дейност много преди да се появи науката за превода. Появата и утвърждаването на преводаческата практика през Възраждането изпреварва науката за превода, чиито първи опити са също през този период. Макар да нямат нужната задълбоченост и научност, излезлите през този период материали във вестници и списания маркират основните проблеми от общата и частната теория на превода, като ударението се поставя главно на онези въпроси, свързани с нуждите на конкретната преводаческа дейност. Въпреки че се подчертават специфичните национални нужди и се търсят решения в зависимост от българските условия и конкретните потребности, все пак, в тези първи стъпки българските преводачи се облягат на постигнатото в европейската преводна теория (Иванова 1994: 48).

Като се съобразяват със специфичните национални нужди, но опирайки се на постигнатото в европейската теория на превода, възрожденските преводачи търсят ръководни теоретични принципи, опитват се да интерпретират и да осмислят тези идеи. В отделни статии се напомня за двата принципа, които преводачът може да избере – свободния или буквалния превод.

4.3. Преводни трансформации, използвани в руско-българските разговорници на С. Филаретов и А. Гранитски

Преводаческата дейност се осъществява много преди да се появи теорията на превода. От голямо значение в теорията на превода е определението на Бархударов

(1975: 5) за същността на преводаческите трансформации, тъй като то в голяма степен разкрива същността на този въпрос. Според него става въпрос за междуезикови преобразувания, пренареждане на елементите от изходния текст, операции на повторно изразяване на смисъла или перифразирание за постигане на преводна еквивалентност. Терминът „трансформация“ се използва най-вече за изразяване на определени отношения между изходния текст и неговия превод, за своеобразна замяна в процеса на превода на една форма с друга.

4.3.1. Буквален, дословен превод

С. Томанова разглежда дословния (буквалния) превод като вид граматическа трансформация. Според авторката граматическите трансформации са преводачески преобразувания, които представляват замяна в процеса на превода на граматически форми на езиковите единици на оригиналния текст с формално нееквивалентни граматични форми от езика на превода, като се съхранява смисловото съответствие между тях (Томанова 2009: 36). Въпреки че пълно съвпадение на граматическите конструкции има рядко, все пак е възможен дословен превод. Авторката отбелязва, че буквален превод е възможен в случаите, когато граматическите конструкции и речниковият състав на някои (малко на брой) прости изречения съвпадат.

Тъй като основната цел на разглежданите от нас разговорници са помагала по руски и български език за начинаещи, в тях преобладават простите изреченски структури, в които са включени дословно преводими думи и словосъчетания. В тези примери преводът се свежда до проста замяна на единиците от единия език с единици от другия език. На мястото на определена дума се вписва нейният „буквален“ еквивалент, което се определя като липса на трансформация или нулева замяна (Томанова 2009: 36 – 37).

Постой! Погоди! Послушай! (СФ, 3) – Постой! Почакай! Послушай!

Нет, не знаю (СФ, 4) – Не, не зная.

Я не здоров. Я болен (АГ, 6) – Не съм здрав. Болен съм.

Откуда вы идёте? (АГ, 7) – От де идете?

Посочените примери са доказателство, че съставителите се придържат към дословния превод, когато съществуват еквивалентни езикови единици и в двата езика. Този начин на изграждане на помагалата за изучаване на чужд език целят да улеснят ползвателите при усвояването на елементарни фрази, които по-късно ще могат свободно да използват при комуникация наравно с носителите на дадения чужд език.

4.3.2. Свободен превод по смисъл

В своята практика като преводачи С. Филаретов и А. Гранитски се ръководят от теоретическите принципи в преводаческата дейност, използвани през Възраждането. Авторите се придържат към мнението съдържанието, идеите на оригинала да се предадат чрез точен, ясен и близък до оригинала език. Спазването на този принцип се вижда и при свободния превод по смисъл. В настоящата работа ще използваме термина „свободен превод“, когато говорим за лексикални преводни преобразувания.

С оглед на използвания подход при преводната трансформацията заслужава да обърнем внимание на следния израз: *но жители по большей части хлебопашцы занимаются скотоводством* (СФ, 6). С. Филаретов е предпочел да преведе израза не буквално, а като използва синтактична конструкция, която е близка по смисъл до оригиналния изказ, а именно: *но жителите по-много са ораци и овчари* (СФ, 6).

р. *хлебопашцы* – б. *земеделци*; р. *скотоводство* – б. *скотовъдство* (през XIX в. се употребява руската заемка).

Използването на *орачи* вм. *земледелци* и *овчари* вм. *скотовъдци* в преводния текст можем да определим като лексикална трансформация, използвайки класификацията на С. Томанова (2009: 22 – 23) за видовете преводни трансформации. Към този вид преводни преобразувания авторката отнася диференциация и конкретизация на значенията, генерализация на значенията, смислово разгръщане и др. Според С. Томанова генерализацията на значенията се състои в замяна на частното с общото или на видовото понятие с родовото и се нарича още *разширяване на изходното понятие*. Този вид трансформация е доста често срещана и е предпочитана от преводачите, когато разширяването на обема на понятието не е от решаващо значение за точността на текста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализираните двуезични разговорници са създадени в период на ускорено изграждане на българския книжовен език и в книжовната практика на авторите са отразени всички по-важни въпроси, свързани с неговото развитие и усъвършенстване. Развойните тенденции, отразени в разговорниците, съответстват на стремежа на книжовниците да устроят българския език от този период. В съответствие с тогавашната практика авторите на двуезични разговорници се стремят да бъдат последователни при употребата на елементи, които са вече наложени в книжовната практика и са придобили общоприетост. Наблюденията показаха обаче, че в езика на съставителите на разговорници присъстват и диалектни особености, които съжителстват с книжовни елементи, което е доказателство, че книжовният език е все още в процес на изграждане в нормативно отношение.

В заключение можем да кажем, че езикът на авторите на двуезични разговорници от периода на Българското възраждане, носи характерните особености на епохата. Съставителите дават своя принос в книжовноезиковите и културни процеси от този период, пряко участват в изграждането на нормативната книжовна система чрез последователно прилагане на определени езикови модели и норми, някои от които се оказват перспективни за развитието на българския книжовен език.

ИЗТОЧНИЦИ И СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

- АГ – Анастас П. Гранитски. *Руско-български разговори* (1878 г.)
- АПГ – Анастас Поппетров Гранитски. *Разговори французско-български и Правила за произношението на французските букви* (1859 г.)
- ДМ – Драган Василев Манчев. *Гръцко-български разговорник* (1862 г.)
- ИМ – Иван Мънзов. *Методически разговори български и ромънски или Ръководство за изучаване с лекост на двата езика* (1864 г.)
- ИН – Иван Найденов. *Францушко-български разговорник* (1859 г.)
- КФ – Константин Георгиев Фотинов. *Български разговорник за ония, кои обичат да се навикнат да говорят гречески* (1845 г.)
- ПР – Пенчо Радов. *Краткий турско-български речник и разговорник* (1851 г.)
- СФ – Сава Филаретов. *Карманная книга для русскихъ воиновъ, находящихся въ походахъ противъ турокъ по болгарскимъ землямъ* (1854 г.)
- ТД – Тадея Дивичиан. *Разговори български-гречески-турски-французки-англо-италиански за ония, които желаят разговора на тия езици* (1858 г.)
- ТК – Тома Михайлович Кралевски. *Разговори французско-греческо-български за българите, които желаят да приемнат начала французского и греческого языка* (1850 г.)
- ТС – Теодосий Синаитски. *Книга за научение трехъ языковъ славяноболгарский и греческия и карамалицкой* (1841 г.)
- ХП – Христаки Павлови. *Разговорникъ греко-болгарский за ония, които желаят греческий язык да се научат* (1835 г.)

БИБЛИОГРАФИЯ НА ИЗПОЛЗВАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА

Бархударов 1975: Бархударов, Л. С. *Язык и перевод*. Москва: Международные отношения, 1975.

Вачкова 1985: Вачкова, К. Към въпроса за градските говори през Възраждането (черти от шуменския говор). // *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*, кн. 74, 1985, 175 – 185.

Везенков 2006: Везенков, А. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха. // *Балканският XIX век. Други прочити*. Съставител и научен редактор Д. Мишкова. София: РИВА, 2006, 83 – 127.

Генчев 2010: Генчев, Н. *Българско възраждане*. София: Изток – Запад, 2010.

Дювернуа 1889: Дювернуа, А. Л. *Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати, том I, 1885 – 1888*. Москва: Университетская типография, 1889.

Иванова 1994: Иванова, Д. *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането*. Пловдив: МАКРОС 2000, 1994.

Иванова 1995: Иванова, Д. *Григор Пърличев и българската книжовноезикова ситуация през 60-те – 80-те години на XIX век*. Пловдив: МАКРОС 2000, 1995.

Иванова 1998: Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. Пловдив: МАКРОС 2001, 1998.

Иванова 2008: Иванова, Д. *Недописани страници към историята на българския книжовен език. Учебно помагало. Ч.1. Славистични ракурси*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2008.

Иванова 2013: Иванова, Д. Ян Вагнер и неговата „Mluvnice jazyka bulharského“ (1883). (Общ преглед). // *Славянските езици отблизо. Сборник в чест на 70-годишнината на доцент Янко Бъчваров*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2013, 450 – 459.

Косев 2001: Косев, К. *Кратка история на Българското възраждане*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001.

Левченко 2007: Левченко, Г. *Словарь-разговорник в России: типологический и социолингвистический аспекты*. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat, 2007, <<http://www.dissercat.com>> (12.05.2015).

Мицкова 2015: Мицкова, М. *Възрожденските представи и концепции за книжовен език в предговорите от 20-те – 70-те години на XIX век. Автореферат*. <[academia.edu](http://www.academia.edu): <http://www.academia.edu/34456257>> (25.03.2015).

Младенов 1979: Младенов, Ст. *История на българския език* София: БАН, 1979.

Пенев 1976: Пенев, Б. *История на новобългарската литература*. Т. I. С., 1976.

Русинов 1999: Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 1999.

Станчева 2013: Станчева, Ж. *Народномедицинска лексика в българската и полската езикова картина на света. Автореферат*. София, 2013.

Стойков 1968: Стойков, С. *Българска диалектология*. [Stoykov, S. *Balgarska dialektologia*.] София: Наука и изкуство, 1968.

Стоянов <http://> 1999: Стоянов, Ив. *Българската култура през Възраждането*. // Читанка, 1999. <<https://chitanka.info/text/5773/10>> (19.11.2017).

Томанова 2009: Томанова, С. *Междуетниково взаимодействие в превода: От руски на български и от български на руски език*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2009.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Дисертационният труд е първото цялостно изследване на типологията на двуезичните разговорници, издадени от 30-те – до началото на 80-те години на XIX век, което определя и приносния му характер.

2. Анализираният неизследван цялостно досега структурно-композиционни особености на двуезичните разговорници ще допринесат за разширяване на познанието за развитието и усъвършенстването на жанра „разговорник”.

3. Чрез анализа на проучения лингвистичен материал се изяснява значението и мястото на възрожденските двуезични разговорници в градивните книжовноезикови процеси през Възраждането и за утвърждаването на нормативната книжовна система.

4. В изследването се представя важноста на разговорниците като източник на ценна социолингвистична и лингвистична информация. Тези пособия служат не само за чуждоезиково обучение, но в тях са отразени възгледите на авторите за изграждането и устройството на българския книжовен език.

5. Разгледаните във възрожденските разговорници въпроси, свързани с методиката на чуждоезиковото обучение, позволява да се добавят нови аспекти към картината на дидактичната литература от този период.

6. В настоящото изследване са представени преводни трансформации, които свидетелстват както за състоянието на науката за превода по българските земи през този период, така и за някои основни принципи на преводаческата дейност у нас.

7. Резултатите от настоящото изследване могат да послужат в бъдещи проучвания в областта на историята на новобългарския книжовен език, преводните трансформации, социолингвистиката и други.

СПИСЪК НА НАУЧНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД НА ДЕТЕЛИНА ГЕОРГИЕВА ОВЧАРОВА

1. Овчарова, Д. Лексикална характеристика на традиционната българска кухня, представена в руско-българския разговорник на Анастас Гранитски (1878 г.) // *Сборник с доклади от Деветнадесетата научна конференция за студенти и докторанти*. Пловдив, 2017 г., Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2018, 20 – 28.

2. Овчарова, Д. Преводни трансформации, използвани от Атанас Гранитски в руско-българския разговорник от 1878 г. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски”*. Филология, т. 55, кн. 1, сб. А, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2017, 253 – 261.

3. Овчарова, Д. Оформление и структура на разговорниците през епохата на Възраждането. // *Сборник с доклади от Двадесетата научна конференция за студенти и докторанти*, Пловдив, 2018 г., Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2019, 40 – 51.

4. Овчарова, Д. Речевият етикет на възрожденския българин, отразен в двуезичните разговорници от третата четвърт на XIX век (по материали от 1850 до 1878 г.). // *Славянски диалози. Списание за славянски езици, литература и култура*, година XV, кн. 21, 2018, 90 – 99.

5. Овчарова, Д. Структурни особености на двуезичните разговорници на Анастас Гранитски. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски”*. Филология. т. 56, кн. 1, сб. А, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2019, (под печат).

6. Овчарова, Д. Морфологични средства, използвани от Анастас Гранитски в руско-българския разговорник от 1878 г. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски”*. Филология, т. 57, кн. 1, сб. А, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2019, 227 – 238.

7. Овчарова, Д. Типология на двуезичните разговорници от третата четвърт на XIX век. // *Сборник с доклади от Двадесет и първата научна конференция за студенти и докторанти „Светът е разтворена книга”*, Пловдив, 2019 г., Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 19 – 32.